

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ
ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΤΟΥ PIERRE BOURDIEU

ΠΙΕΡ ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ
ΜΙΚΡΟΚΟΣΜΟΙ.

Τρεις μελέτες πεδίου.

Παρουσίαση – επιμέλεια

Ν. Παναγιωτόπουλος,

πρόλογος για την ελληνική έκδοση

Πιέρ Μπουρντιέ,

εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα 1992.

Ο ΔΙΑΚΕΚΡΙΜΕΝΟΣ Γάλλος κοινωνιολόγος, συγγραφέας εντυπωσιακά πολυάριθμων μελετών, καθηγητής στο υψηλότερο επιστημονικό κύρος Collège de France, διευθυντής του Κέντρου Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας και της επιθεώρησης Actes de la recherche en Sciences Sociales (από τις αρχές της δεκαετίας του 1970), καθώς και του παραρτήματός της LIBER, Revue Européenne des Livres (από το 1991)¹ με ευρύτατη επιρροή, που προ πολλού έχει ξεπεράσει τα σύνορα της χώρας του, δεν είναι τόσο όσο θα έπρεπε γνωστός στο ευρύτερο ελληνικό κοινό, δεδομένου ότι ελάχιστο μόνο τμήμα του τεράστιου και ιδιαίτερα αξιόλογου έργου του έχει μεταφραστεί στα ελληνικά. Πάντως, όμως, είναι γνωστός σ' ένα στενότερο κύκλο Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων και ειδικότερα κοινωνιολόγων, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 60. Ας σημειωθεί, με την ευκαιρία αυτή, ότι η ελληνόγλωσση κοινωνιολογική βιβλιογραφία υστερεί γενικότερα ως προς τη μετάφραση των κυριότερων έργων των σύγχρονων σημαντικών Ευρωπαίων κοινωνιολόγων, όπως λ.χ. του A. Giddens, του H. Mendras, του A. Touraine, του R. Boudon κ.λπ., με εξαίρεση τα έργα των εκπροσώπων της σχολής της Φραγκφούρτης, πολλά από τα οποία κυκλοφορούν σε ελληνική μετάφραση ιδίως μετά το 1974.

Το σημαντικό κενό που υπάρχει στην ελληνόγλωσση κοινωνιολογική βιβλιογραφία, σχετικά με το έργο του Pierre Bourdieu, ξεκινάει να καλύψει η έκδοση τριών σημαντικών και εκτεταμένων άρθρων του σ' έναν τόμο με τον τίτλο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*.² Στον τόμο περιλαμβάνεται, επίσης, ένας δικός του πρόλογος για την ελληνική έκδοση, μια εμπεριστατωμένη εισαγωγή για το έργο του από το Ν. Παναγιωτόπουλο, ο οποίος επιμελήθηκε την όλη έκδοση και μετέφρασε, μαζί με τρεις συνεργάτες του, τα σχετικά κείμενα του P. Bourdieu, καθώς και μια λεπτομερέστατη βιβλιογραφία των έργων του τελευταίου αυτού, από το 1958 μέχρι και το 1991, που συντάχθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της από την Yvette Delsaut.³ Πριν σχολιάσω την ιδιαίτερη ενημερωτική αυτή έκδοση, που θα πρέπει –πιστεύω– να χαιρετισθεί όχι μόνον ως εκδοτικό αλλά και ευρύτερης επιστημονικής σημασίας γεγονός, ως απαρχή μιας ευρύτερης μεταφραστικής προσπάθειας για τη γνωριμία του ελληνικού κοινού με την κοινωνιολογία του P. Bourdieu είναι –νομίζω– χρήσιμο να αναφερθούν ορισμένα στοιχεία για την πρώτη επαφή των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων με τον σημαντικό αυτό Γάλλο κοινωνιολόγο και το έργο του στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Την εποχή εκείνη, το νεοσύστατο τότε

Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (πρόδρομος του σημερινού Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών) –πρόϊον ενός κοινού εκπαιδευτικού προγράμματος μεταξύ της τότε ελληνικής κυβέρνησης και της ΟΥΝΕΣΚΟ– συνεργάστηκε για την εκπλήρωση των σκοπών του, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ι. Περισιάνη, με πλειάδα αξιόλογων Γάλλων, Άγγλων και Αμερικανών κοινωνικών επιστημόνων, μεταξύ των οποίων και με τον κατά τριάντα περίπου χρόνια νεότερο τότε καθηγητή Pierre Bourdieu.⁴

Ιδιαίτερη επιρροή άσκησε την περίοδο εκείνη το βιβλίο του (σε συνεργασία με τον J. Cl. Passeron) *Οι Κληρονόμοι, οι Φοιτητές και ο Πολιτισμός* (*les Héritiers, les Étudiants et la Culture*, 1964), στη διαμορφούμενη πρώτη φορά τότε στον τόπο μας κοινωνιολογία της παιδείας (της εκπαίδευσης και του πολιτισμού). Μου έκανε την τιμή να μου δώσει την ευκαιρία να συνεργαστώ μαζί του –νεαρή τότε επιστήμονας– κατά τη διάρκεια της έρευνας που έκανα για την πρόσβαση των Ελληνόπουλων στην ανώτατη εκπαίδευση στην αμέσως προ της δωρεάν παιδείας εποχής (1962-63), ανάλογα με το φύλο τους και την κοινωνική τους προέλευση, προσαρμόζοντας στα ελληνικά δημογραφικά δεδομένα το στατιστικό υπόδειγμα υπολογισμού των εκπαιδευτικών ευκαιριών που χρησιμοποιήθηκε στην παραπάνω έρευνά του. Έτσι, μπόρεσα να συγκρίνω τα ελληνικά δεδομένα με τα γαλλικά, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την ελληνική περίπτωση με σημαντικά συγκριτικά στοιχεία για τη γαλλική νεολαία και τη συμμετοχή της στον πολιτισμό του σχολείου.⁵

Η έρευνα *οι Κληρονόμοι, οι Φοιτητές και ο Πολιτισμός* αντιπροσωπεύει –από ό,τι γνωρίζω– την πρώτη στροφή του P. Bourdieu προς την καθαρότερη κοινωνιολογική διερεύνηση, σε σύγκριση με τις προγενέστερες περισσότερο κοινωνικο-ανθρωπολογικές μελέτες του για την κοινωνία της Αλγερίας (βλ. τα σχετικά αυτά έργα του στην εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος της ελληνικής έκδοσης *Μικρόκοσμοι*). Μεταφράστηκε ήδη σε πολλές ξένες γλώσσες και άσκησε μια σημαντικότητα επιρροή όχι μόνο στη Γαλλία, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη (όπου λ.χ. στην Αγγλία είχε αρχίσει ήδη από τη δεκαετία του 50 να αναπτύσσεται η κοινωνιολογία της παιδείας με τις έρευνες του H. Halsey, της J. Floud και του B. Bernstein) και στις Η.Π.Α., όπου εμφανίζεται την ίδια εποχή μια αντίστοιχη εξέλιξη, καθώς το ζητούμενο της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης γίνεται αντιληπτό ως στενά συνδεδεμένο με την ανάπτυξη της εκπαίδευσης και την προώθηση της ισοτήτας των ευκαιριών πρόσβασης σ' αυτήν (βλ. λ.χ. τις

πρώτες εργασίες του C. A. Anderson και αργότερα του J. Coleman και Chr. Jencks κ.λπ.). Η πρωτοτυπία της μελέτης οι *Κληρονόμοι* έγκειται στο ότι σ' αυτήν ετέθησαν τα θεμέλια μιας «κοινωνιολογίας των πολιτισμικών ανισοτήτων» ως υπεύθυνων –περισσότερο από ό,τι οι οικονομικές ανισότητες– για την άνιση πρόσβαση των νέων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης στα γαλλικά πανεπιστήμια, στις αρχές της δεκαετίας του 60, μεταθέτοντας έτσι το κέντρο βάρους από τους οικονομικούς παράγοντες στους πολιτισμικούς: από τις άνισες κοινωνικές επιδράσεις του οικονομικού κεφαλαίου που η κάθε οικογένεια διαθέτει (ή δεν διαθέτει) για να βοηθήσει τη σταδιοδρομία των παιδιών της (στοιχείο που τονιζόταν ιδιαίτερα στις μέχρι τότε σχετικές έρευνες), στις άνισες επιδράσεις του πολιτισμικού και συμβολικού κεφαλαίου (*capital culturel et symbolique*) με το οποίο η κάθε οικογένεια εφοδιάζει (ή δεν εφοδιάζει) τους γόνους της (στοιχείο που δεν είχε επισημανθεί μέχρι τότε επαρκώς). Στο βιβλίο αυτό δεν γίνεται ιδιαίτερη χρήση του όρου αυτού (όπως κάνει σε μεταγενέστερες μελέτες του ο P. Bourdieu), ωστόσο θεμελιώνεται στην ουσία του το περιεχόμενό του, καθώς καθίσταται απολύτως φανερό η επίδραση «της διανοητικής ατμόσφαιρας που επικρατεί στο οικογενειακό περιβάλλον, της δομής της γλώσσας που μιλιέται μέσα σ' αυτό ή των στάσεων απέναντι στο σχολείο και των πολιτισμό που αυτό ενθαρρύνει»⁶ πάνω στη σχολική επίδοση των νεαρότερων μελών της και τη μετέπειτα σταδιοδρομία τους. Ο P. Bourdieu δείχνει ότι οι προνομιούχοι της γαλλικής παιδείας, την εποχή εκείνη, ήσαν οι «κληρονόμοι ενός οικογενειακού πολιτισμικού» κεφαλαίου, που τους παρείχε τη δυνατότητα να ανταποκριθούν με άνεση στις πολιτισμικές απαιτήσεις του σχολείου και του πανεπιστημίου και αργότερα σ' αυτές της κοινωνίας τους, καθώς ήσαν σε θέση –λόγω ακριβώς αυτής της τους της πολιτισμικής κοινωνικοποίησης (δηλαδή της απόκτησης των κατάλληλων πολιτισμικών «έξεων»- *habitus*, έννοια που κυριαρχεί στις μεταγενέστερες μελέτες του P. Bourdieu)– να παίζουν, σχεδόν, ενστικτωδώς το παιγνίδι του καλού γούστου, της διατύπωσης του αρμόζοντος λόγου στις διάφορες περιστάσεις και τελικά της πνευματικής και κοινωνικής ισχύος. Η θεωρία αυτή του Bourdieu βρίσκει το κυριότερο εμπειρικό της αντίκρουσμα σε κοινωνίες, όπως η γαλλική και η αγγλική (βλ. λ.χ. τις σχετικές έρευνες του B. Bernstein για την επίδραση του είδους του λόγου που επικρατεί μέσα στην οικογένεια στη σχολική επίδοση των παιδιών) που είχαν –και μέχρι ενός σημείου εξακολουθούν να έχουν– μια ισχυρή «αριστοκρατική» πνευματική

παράδοση: μια παράδοση που συνδέεται με την ταξική τους διάρθρωση (κυρίως στην Αγγλία) αλλά και που το κράτος μέσω των μεγάλων σχολών «παραγωγής» διοικητικών και πολιτικών ελίτ (κυρίως στη Γαλλία μέσω σχολών όπως η Ε.Ν.Α. «Ecole Nationale d'Administration», βλ. λ.χ. το μεταγενέστερο έργο του P. Bourdieu, *La Noblesse d'Etat Grandes Ecoles et Esprit de Corps* 1989) επιχειρεί να ισορροποεί και να συνεχίζει. Στην Ελλάδα, μια οπωσδήποτε ταξικά ρευστότερη κοινωνία από ό,τι οι άλλες ευρωπαϊκές του παραπάνω τύπου και με σαφώς σπανιότερο σε συχνότητα από ό,τι σε αυτές και συχνά φτωχότερο σε ποιότητα οικογενειακό πολιτισμικό κεφάλαιο, υπήρχε, στις αρχές της δεκαετίας του 60, μεγαλύτερη μεν ανισότητα πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση μεταξύ των δύο φύλων από ό,τι στη Γαλλία (ανισότητα η οποία σταδιακά μειώθηκε εντυπωσιακά για να φθάσουμε σήμερα στη μεταξύ τους ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών⁷), αλλά μικρότερη κοινωνική ανισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών, καθώς συγκριτικά με τη Γαλλία περισσότερα παιδιά αγροτών και εργατών (ιδίως άρρενες) έμπαιναν στις ανώτατες σχολές και στα πανεπιστήμιά μας, στην αμέσως προ της δωρεάν παιδείας εποχή.⁸ Η μεγαλύτερη αυτή συμμετοχή τους μπορεί να εξηγηθεί από την ισχυρή θέληση (των ίδιων και των γονιών τους) για την απόκτηση ενός πανεπιστημιακού πτυχίου, που θα τους έδινε τη δυνατότητα κοινωνικής ανοδικής κινητικότητας, μέσω της άσκησης κυρίως δημοσιοϋπαλληλικών και ελεύθερων επαγγελματιών. Αν μεταξύ των Ελλήνων φοιτητών μας, για λόγους που συνδέονται με τις ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας,⁹ συναντούμε συχνότερα κληρονόμους μιας έντονης θέλησης για απόκτηση πανεπιστημιακού πτυχίου (μια «έξη πτυχιολατρίας») παρά κληρονόμους ενός πολιτισμικού κεφαλαίου (με την έννοια του P. Bourdieu), πάντως και στη Γαλλία (όπως και στη Γαλλία και σε άλλες περισσότερο τεχνολογικά ανεπτυγμένες κοινωνίες) οι πολιτιστικοί παράγοντες που συνδέονται με την οικογένεια (στην προκειμένη περίπτωση η μορφωτική στάση των γονέων) αποδείχθηκαν προσδιοριστικοί για τις δυνατότητες απόκτησης ανώτατης παιδείας από τα νεαρά μέλη τους.¹⁰ Συνεπώς, η έμφαση που έδωσε ο Bourdieu, ήδη από την πρώτη μελέτη του στο χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, στον «πολιτισμό» των οικογενειών και στην αναπαραγωγή του από γενιά σε γενιά μέσω της πρόσβασης στον «πολιτισμό» του σχολείου, βρίσκει και στην Ελλάδα –τηρουμένων βέβαια πάντοτε των αναλογιών– εμπειρική επιβεβαίωση.

Θεώρησα χρήσιμο να σταθώ κάπως

διεξοδικά στη μελέτη οι *Κληρονόμοι*, οι *Φοιτητές* και ο *Πολιτισμός*, η οποία πρόκειται να κυκλοφορήσει το 1993 στην ελληνική γλώσσα σε μετάφραση Ν. Παναγιωτόπουλου και Μ. Βιδάλη από τις εκδόσεις «Καρδαμίτσα», κυρίως για να δείξω πόσο ερευνητικά γόνιμη υπήρξε η επίδρασή της, όχι μόνο ευρύτερα, αλλά και ειδικότερα στη διερεύνηση των ελληνικών εκπαιδευτικών φαινομένων. Επιπλέον, όπως σημειώνει και ο Ν. Παναγιωτόπουλος, πολλά από τα στοιχεία που χαρακτηρίσαν στη συνέχεια την κοινωνιολογία του P. Bourdieu ανευρίσκονται ως πρώτη τους μορφή σ' αυτήν, καθώς και στα αμέσως μεταγενέστερα έργα του.¹¹

Από τα τέλη της δεκαετίας του 50 μέχρι σήμερα, ο Pierre Bourdieu, με πλειάδα συνεργατών και μαθητών που εμπνέονται από αυτόν, έχει μιιά συνεχή σημαντικότερη πνευματική και εξαιρετικά δημιουργική παρουσία στο χώρο της ευρωπαϊκής κοινωνιολογικής διάνοησης, αλλά και ευρύτερα, καθώς μέσα από τα πολυάριθμα βιβλία του, τις εκατοντάδες άρθρα και συνεντεύξεις του, τις έρευνες που διεξάγει με συνεργάτες του και με την εποπτεία του κυρίως στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας, που ο ίδιος διευθύνει και τα θέματα που προβάλλει για έρευνα και συζήτηση μέσα από τις σελίδες της *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* και του παραρτηματος της *Revue Européenne des Livres*, που διευθύνονται και πάλι από τον ίδιο, έχει καλλιεργήσει και εδραιώσει μια κοινωνιολογία, η οποία δικαίως αποκαλείται «κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu». Επίσημη αναγνώριση του όλου συγγραφικού και διδακτικού έργου του καθώς και των επιστημονικών δραστηριοτήτων του αποτελεί και η εκλογή του ως καθηγητή στο περίφημο Collège de France, αλλά και το γεγονός ότι έχουν ήδη δημοσιευθεί αρκετές μελέτες πάνω στο ίδιο το έργο του.

Υπεραπλουστεύοντας, θα μπορούσε να πει κανείς ότι την κοινωνιολογία του P. Bourdieu διακρίνουν τρία βασικά στοιχεία. Πρώτον, σε συνέχιση της επιστημονικής παράδοσης του Durkheim και του Parsons (δομική – συστημική προσέγγιση) αλλά και του Weber (φαινομενολογική – ερμηνευτική προσέγγιση) επιχειρεί την προσέγγιση των δύο αυτών θεωρήσεων μέσω της διατύπωσης μιας νέας δικής του θεωρίας. Στο επίκεντρό της βρίσκεται, μεταξύ άλλων, και το βασικό πρόβλημα στο οποίο επιχειρεί να δώσει λύση, δηλαδή, στον τρόπο εξήγησης της κοινωνικής συμπεριφοράς, χωρίς να αγνοείται η συμβολή στη διαμόρφωσή της ούτε των αντικειμενικά δομημένων θέσεων (που σε μεταγενέστερα έργα του εξετάζονται στα πλαίσια ορισμένων πεδίων – *champs* – λ.χ. της πολιτικής, της καλλιτεχνικής ή της επιστημονικής δράσης), ούτε των υποκει-

μενικά εκδηλούμενων «έξεων» των δρώντων ατόμων και στον τρόπο μελέτης της συμπεριφοράς αυτής ως «συνάντησης»¹² μεταξύ των δύο αυτών πλεγμάτων παραγόντων. Δεύτερον, το όλο έργο του χαρακτηρίζεται από μια σύζευξη θεωρίας και εμπειρικής έρευνας: από τη χρησιμοποίηση ενός πλέγματος εννοιών (τις οποίες διαμόρφωσε, αναδιαμόρφωσε, κατά κύριο λόγο ο ίδιος, όπως «πολιτισμικό και συμβολικό κεφάλαιο», «έξις» [habitus] και «πεδίο», «champ») για να φωτισθεί καλυπτερα η συγκρότηση της σύγχρονης ιδίως κοινωνίας (κυρίως της γαλλικής αλλά μέσω συγκρίσεων και αυτή άλλων κοινωνιών) και των κανόνων των κοινωνικών παιγνιδιών που παίζονται από τα δρώντα υποκείμενα μέσα στα ποικίλα πεδία δομημένων θέσεων που τη συνθέτουν. Τρίτον, χαρακτηριστική είναι η άποψή του ότι ο ρόλος του κοινωνιολόγου είναι (και πρέπει να είναι) ρόλος απομυθοποιητικός, αποκαλυπτικός των συχνά αδιαφανών κανόνων των κοινωνικών παιγνιδιών: έτσι, μέσω της «ρήξης» (rupture) που προκαλεί στις λανθασμένες προϋποθέσεις γύρω από τα κοινωνικά φαινόμενα και τη λειτουργία τους, με τη νέα, ακριβέστερη γνώση του «κοινωνικού» που παράγει με την επιστημονική εργασία του, επιτελεί συγχρόνως ένα ρόλο με κριτική αξία («vertu critique»¹³). Δείχνοντας στα άτομα τα πραγματικά όρια της ελευθερίας τους, τα καθιστά συγχρόνως περισσότερο ελεύθερα σε σχέση με τον κοινωνικό κόσμο μέσα στον οποίο δρουν και παρεμβαίνουν.

Την κοινωνιολογία του P. Bourdieu, καθώς και τις επιστημολογικές του τοποθετήσεις σχετικά με αυτή, παρουσιάζει στο ελληνικό κοινό ο Ν. Παναγιωτόπουλος στην εκτενέστατη εισαγωγή του στο βιβλίο του Pierre Bourdieu, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*. Ο Ν. Παναγιωτόπουλος, πτυχιούχος του Πανεπιστημίου II, των Ανθρωπιστικών Επιστημών στο Στρασβούργο, κάτοχος DEA από το ίδιο πανεπιστήμιο και υποψήφιος διδάκτωρ σε αυτό, με πλούσια ερευνητική πείρα σε γαλλικά κέντρα μελετών των κοινωνικών επιστημών (Μπεζανσόν και Στρασβούργο), επιστημονικός συνεργάτης στο Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας που διευθύνεται από τον Pierre Bourdieu, μέλος της συντακτικής επιτροπής και των διεθνών ανταποκριτών του Actes de la Recherche en Sciences Sociales (στην Ελλάδα εργάζεται ως ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και ως επιστημονικός συνεργάτης του Ελληνικού Κέντρου Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου), ασχολείται από αρκετά χρόνια τώρα με την εις βάθος ανάλυση των έργων του P. Bourdieu. Έχει δε στο ενεργητικό του τη δημοσίευση αρκετών άρθρων γύρω από την κοινωνιολογική ερ-

γασία του P. Bourdieu και έχει ήδη μεταφράσει ορισμένα άρθρα του, εκτός από αυτά που παρουσιάζονται στο βιβλίο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*. Είναι, συνεπώς, και λόγω της στενής συνεργασίας που είχε με τον καθηγητή P. Bourdieu για την απόδοση στα ελληνικά ορισμένων εννοιών του τελευταίου αυτού, ένας συστηματικός αναλυτής και φιλόσοφος μεταφραστής του έργου του. Πρέπει δε νομίζω να χαιρετιστεί από τον ελληνικό πνευματικό κόσμο και το ευρύτερο ελληνικό κοινό η πρωτοβουλία του αυτή να καταστήσει προσιτή στους Έλληνες αναγνώστες την κοινωνιολογία του P. Bourdieu. Όπως σημειώνει στην αρχή της εισαγωγής του, η πρόθεσή του δεν είναι μόνον αυτή: «αλλά η ελπίδα μας είναι ότι οι αναγνώστες θα αισθανθούν την ανάγκη να αναφερθούν οι ίδιοι στα έργα του Pierre Bourdieu αυτά καθ' εαυτά, για να ανακαλύψουν όλη την δύναμη του έργου του, καθώς και να αποτιμήσουν την αποφασιστική προσφορά του στην ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης». (βλ. σελ. 9).

Συνεπώς σ' αυτή του την τοποθέτηση συμπεριέλαβε στον τόμο αυτό την πλήρη βιβλιογραφία όλων των έργων του Pierre Bourdieu (καθώς και των ξένων μεταφράσεων τους) που έκανε η Y. Delsaut και που συμπλήρωσε ο ίδιος από το 1989-1991. Πρόκειται για μια πραγματική συμβολή στην ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα, η για πρώτη φορά δημοσίευση στον τόπο μας της βιβλιογραφίας αυτής, που έχει αναμφισβήτητη χρησιμότητα για τους Έλληνες κοινωνικούς ερευνητές και ειδικούς.

Ο συνδυασμός κρίκος και των τριών άρθρων του Pierre Bourdieu, που περιλαμβάνονται στον τόμο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, είναι, καθώς φαίνεται και από τον τίτλο, η έννοια του πεδίου (champ), όπως αυτή αναπτύσσεται από τον Bourdieu σε σχέση με τρεις δομημένους κοινωνικούς χώρους: της επιστήμης και των επιστημόνων, της πολιτικής και των πολιτικών, της νομικής και των νομικών.

Με αυτό συνεπώς το βιβλίο ο αναγνώστης έρχεται ειδικότερα σε επαφή με μια από τις βασικότερες έννοιες που έχει αναπτύξει και χρησιμοποιήσει στις εμπειρικές έρευνές του: δηλαδή, με την έννοια του πεδίου, εμβαθύνοντας έτσι σε μια από τις εννοιολογικές διαστάσεις της κοινωνιολογίας του Pierre Bourdieu. Εύστοχη η επιλογή του θέματος αυτού από το Ν. Παναγιωτόπουλο και για έναν άλλο λόγο. Για να αντιληφθούν οι αναγνώστες ότι η κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu δεν περιθωριοποιεί, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, τα προβλήματα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Όπως σημειώνει ο ίδιος και αναφέρει ο Ν. Παναγιωτόπουλος, εάν η κοινωνιολογία «δεν είναι ένα

κεφάλαιο της μηχανικής και τα κοινωνικά πεδία, που είναι πεδία δυνάμεων είναι επίσης πεδία αγώνων με σκοπό το μετασχηματισμό ή τη διατήρηση αυτών των πεδίων δυνάμεων, είναι γιατί, χωρίς να ξεχνάμε τους συγκυριακούς και δομικούς καταναγκασμούς που πιέζουν αυτούς τους σχετικά αυτόνομους χώρους, η πρακτική σχέση που διατηρούν οι φορείς με το παιγνίδι είναι μέρος του παιγνιδιού και μπορεί να αποτελέσει την αρχή του μετασχηματισμού του», (*Μικρόκοσμοι*, σελ. 51).

Ο πρόλογος του Pierre Bourdieu στην ελληνική αυτή έκδοση προσδίδει μια ιδιαίτερη βαρύτητα και η με γλαφυρό ύφος (χωρίς γλωσσικές ακρότητες) ελληνική μετάφραση από το Ν. Παναγιωτόπουλο και τους συνεργάτες του αποτελεί ένα πρόσθετο θετικό στοιχείο στην όλη αυτή προσπάθεια γνωριμίας του ελληνικού κοινού με την κοινωνιολογία του Pierre Bourdieu. Μια προσπάθεια που ξεκινάει σήμερα με την έκδοση του βιβλίου *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* και θα συνεχίσει με την έκδοση του βιβλίου *οι Κληρονόμοι, οι Φοιτητές και ο Πολιτισμός*. Ευχόμαστε η προσπάθεια αυτή να καρποφορήσει ποικιλοτρόπως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια παρουσίαση των δραστηριοτήτων του Κέντρου Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας υπό τη διεύθυνση του καθηγητή στο Collège de France Pierre Bourdieu βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Η κοινωνιολογική έρευνα στην Γαλλία σήμερα». Το Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας: ένα πολύ σημαντικό ερευνητικό εργαστήριο του Collège de France και της École des Hautes Études en Sciences Sociales στην Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (υπό δημοσίευση).
2. Μέχρι την κυκλοφορία του βιβλίου *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* (1992) μόνον ορισμένα από τα συντομότερα μελετήματα του P. Bourdieu έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και έχουν δημοσιευτεί σχεδόν αποκλειστικά στην Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών του ΕΚΚΕ σε μετάφραση Ν. Παναγιωτόπουλου. Επίσης στο βιβλίο της Α. Φραγκουδάκη *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο Σχολείο* (εκδόσεις Παπαζήση, 1985) έχουν περιληφθεί σε ελληνική μετάφραση ένα άρθρο του για το «Συντηρητικό Σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και στην παιδεία» από την *Revue Française de Sociologie* VII, 3 Ιουλίου 1968 και δύο κεφάλαια από το βιβλίο του μαζί με τον J. Cl. Passeron *Les Héritiers. Les Étudiants et la Culture* (Les Éditions de Minuit, Paris 1964). Τα τρία άρθρα του P. Bourdieu που περιλαμβάνονται στο βιβλίο *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* είναι: «Le champ scientifique», *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, 2-3 (1976), σσ. 88-104. «La représentation politique. Éléments pour une

- théorie du champ politique», *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, 36–37 (1981), σσ. 3–24, και «La force du droit. Éléments pour une sociologie du champ juridique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 64 (1986), σσ. 5–19.
3. Βλ. Yvette Delsaut, *La bibliographie des travaux de Pierre Bourdieu*, Centre de Sociologie Européenne, 1989.
 4. Βλ. Y. G. Peristiany, «Sociology in Greece» στο *First International Congress of Social Sciences of the Luigi Sturzo Institute* (Roma, 5–10 Sept. 1967), σσ. 285–286.
 5. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας* (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1974), τόμ. Ι, κεφ. ΙΙ και Ι. Λαμπίρη-Δημάκη «Les Chances d' Accès à l' Enseignement en Grèce, 1962–1964» στο R. Castel et J. Cl. Passeron, *Education, Développement et Démocratie* (Mouton, Paris 1967), σσ. 107–114.
 6. Βλ. *Les Héritiers*, όπ. παρ., σελ. 117.
 7. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Changement de la Position des Femmes en Grèce (1974–1991): Esquisse d'une «révolution tranquille» (1992, υπό δημοσίευση) και G. Martimotti, «European Higher Education in the Nineties – The Challenge for Global Competition» (unpublished paper, 1990).
 8. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, όπ. παρ.
 9. Για το φαινόμενο της «μορφωσιολατρίας» στην Ελλάδα από το 19ο αιώνα, βλ. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830–1922)*, (Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο 1977).
 10. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μία Ελληνική Κοινωνιολογία της Παιδείας*, όπ. παρ. τόμ. 2 και κυρίως κεφ. VIII.
 11. Βλ. Π. Μπουρντιέ, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, σσ. 11–12.
 12. Όπως σημειώνει σχετικά ο Ν. Μουζέλης: «Για τον Bourdieu οι κοινωνικές πρακτικές είναι αποτέλεσμα μιας συνάντησης μεταξύ
 - Εύ θέσεων και προδιάθεσης, μεταξύ της “αντικειμενικοποιημένης, εξωτερικευμένης ιστορίας” όπως αυτή εμφανίζεται στη δομή των θέσεων λ.χ. μιας τυπικής (formal) οργάνωσης και της “εσωτερικευμένης ιστορίας” που εκδηλώνεται στις “έξεις” (habitus), στις κοινωνικο-ψυχολογικές διαθέσεις ενός δρώντος υποκειμένου». Βλ. Ν. Ρ. Μουζελίς, *Back to Sociological Theory. The Construction of Social orders* (Macmillan, 1991), σσ. 114–115, υποσ. 13.
 13. Βλ. στο *Héritiers*, όπ. παρ., σελ. 108: «... η απλή περιγραφή της σχέσης ανάμεσα στην πανεπιστημιακή επίδοση και την κοινωνική προέλευσή έχει κριτική αξία». Αναφέρεται από τον Fr. Jonas, *Histoire de la Sociologie. Des lumières à la théorie du Social*, μεταφρ. από τα γερμανικά J. Walch (Larousse, 1991), σελ. 484.